

Şah İsmayıl Xətayinin “Nəsihətnamə” Əsərinin Forma-Tematik Təsnifatı

Təranə Abdullayeva*
ORCID: :0000-0001-6352-7801

Öz

Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında hər hansı mövzuda öyüd, nəsihət vermək, insanlara, cəmiyyətə yol göstərmək məqsədilə yazılan əxlaqi-didaktik əsərlər nəsihətnamə adlanır. Belə əsərlərdən biri də Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və ədəbi şəxsiyyətlərindən olan Şah İsmayıl Xətayinin “Nəsihətnamə” məsnəvisidir. Əsər əsas etibarilə klassik üslub xüsusiyyətləri daşısa da, xalq ruhunun, xalq dil-şeir üslubunun bir çox cəhətlərini özündə ehtiva edir. “Nəsihətnamə”də vəhdəti-vücut fəlsəfəsi, təriqət əxlaqı ilə bağlı müxtəlif öyüdlər öz əksini tapır. Eyni zamanda Səfəvi hakimiyyətinin təbliği və buhakimiyyətin möhkəmlənməsinə xidmət göstərməsi əsərin ideya qayəsindən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, “Nəsihətnamə” məzmun, mövzu, janr, fəlsəfi mahiyyət, dil-üslub, sənətkarlıq baxımından, eləcə də dövrün tarixi-psixoloji vəziyyətinin, inanc sisteminin öyrənilməsi, həmçinin ədəbiyyatşünaslıq daxil olmaqla bir çox yöndən olduqca dəyərli əsərdir.

Açar sözlər: Şah İsmayıl Xətayi, Din, Əxlaq, Nəzm, Əsər, Nəsihətnamə

Gönderme Tarihi: 09/03/2022

Kabul Tarihi: 20/09/2022

*Araşdırma Görevlisi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şəki Regional Elmi Mərkəzi elmi işçi, Şəki-Azərbaycan, terane873@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

ABDULLAYEVA, T., “Şah İsmayıl Xətayinin “Nəsihətnamə” Əsərinin Forma-Tematik Təsnifatı”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 3, 2022, s.777-791.

Form - Thematic Features Of The Work Of Shah Ismail Khatai "Nasihatname"

Təranə Abdullayeva*
ORCID: :0000-0001-6352-7801

Abstract

In classical Eastern and Azerbaijani literature, ethical and didactic works written to advise, instructions on any topic, directing people and society are called "nasihatname" (instructions). One of these works is the mesnevi couplet "Nasihatname", written by a prominent socio-political and literary figure Shah Ismail Khatai. The work, which mainly contains the features of the classical style, also absorbed the folk spirit and many qualities of the poetry of the folk language style. The Nasihatname deals with various pieces of advice related to the unity-body philosophy and the morality of the sect. At the same time, the promotion of the Safavid rule and serving to strengthen this rule was one of the ideas of the work. In general, in terms of topic, content, genre, philosophical significance, as well as language style, the study of the belief system of that period, including literary criticism, "Nasihatname" is a comprehensively valuable work.

Keywords: Shah Ismail Khatai, Religion, Morality, Poetry, Work, Nasihatname

Received Date: 09/03/2022

Accepted Date: 20/09/2022

*Researcher, Sheki Regional Scientific Center of the Azerbaijan National Academy of Sciences, research worker, Sheki-Azerbaijan, terane873@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ABDULLAYEVA, T., "Şah İsmayıl Xətayinin "Nəsihətnamə" Əsərinin Forma-Tematik Təsnifatı", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 3, 2022, p.777-791.

ФОРМА-ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ШАХ ИСМАИЛА ХАТАИ "НАСИХАТНАМЕ"

Тарана Абдуллаева*
ORCID: :0000-0001-6352-7801

Резюме

В классической Восточной и Азербайджанской литературе этико-дидактические произведения, написанные с целью дать советы, наставления по каким либо темам, направить людей и общество, называются "насихатнаме" (наставления). Одним из таких произведений является месневи-двустихия "Насихатнаме", написанное видным общественно-политическим и литературным деятелем Шах Исмаилом Хатаи. Произведение, содержащее в основном особенности классического стиля, также выбрало в себя народный дух и многие качества поэзии простонародного языкового стиля. В "Насихатнаме" нашли отражение философия единства бытия и различные наставления, связанные с конфессиональной моралью. Одновременно укрепление и пропаганда Сефевидской власти являются основной идейной целью этого произведения. В общем по теме, содержанию, жанру, философской значимости, также с точки зрения языкового стиля, изучения системы верований того периода, также включая литературоведение, "Насихатнаме" является всесторонне особо ценным произведением.

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, религия, нравственность, поэзия, произведение, наставленчество.

Получено: 09/03/2022

Принято: 20/09/2022

*научный исследователь, научный сотрудник Шекинского регионального научного центра Национальной Академии Наук Азербайджана, Шеки- Азербайджан, terane873@gmail.com

Ссылка на статью:

ABDULLAYEVA, T., "Şah İsmayıl Xətayinin "Nəsihətnamə" Əsərinin Forma-Tematik Təsnifatı", *академическая история и мысль*, Т.9, NO.3, 2022, с.777-791.

Giriş

XV-XVI əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus rola malik görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Şah İsmayıl Xətayi bədii yaradıcılığı ilə də ədəbiyyat tariximizdə müstəsna yerə malikdir. Ərəb-fars və türk dillərində, həm klassik, həm də xalq şeir üslubunda qələmə aldığı zəngin və hərtərəfli ədəbi irsi ayrı-ayrı zamanlarda, müxtəlif yönəldən – tarixi, ədəbi, üslubi, dini baxımdan tədqiqatə cəlb edilmiş, çoxlu sayda məqalə, monoqrafiya və kitablar qələmə alınmışdır.

Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında mühüm yer tutan və ən az tədqiq olunan əsərlərdən biri “Nəsihətnamə” məsnəvisidir. Bunun ən böyük səbəblərindən biri əsərin təriqət terminologiyası ilə zəngin, dilinin mürəkkəb olmasıdır.

Əsərdə dini-fəlsəfifikirlər, dərin sufi-panteist düşüncələrlə yanaşı həm də humanist ideyalar öz əksini tapır. Bununla bağlı fil.ü.e.dok., professor Xəlil Yusifli belə qeyd edir: “Nəsihətnamə” sufizmin panteist müddəalarını şərh edən fəlsəfi bir əsər olmaqlabərabər, insan haqqında qabaqcıl humanist düşüncələri də əks etdirir”.¹

Xətayi yaradıcılığında xarakterik xüsusiyyətlərdən biri olan hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi ideyası da “Nəsihətnamə” məsnəvisində bir sıra məqamlarda ortaya çıxmışdır.

1.Şah İsmayıl Xətayinin “Nəsihətnamə”əsəri və onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi

Xətayi “Nəsihətnamə”sini türk dilində qələmə alsada, əsər klassik üslub xüsusiyyətləri ilə zəngin olduğundan burada ərəb-farsca söz və ifadələr, eləcə də sufi-panteist əsər kimi kifayətgədər çox sayda dini, təriqət terminalogiyası yer alır. Bununla bağlı fil.ü.e.dok., professor Nizami Xudiyev belə qeyd edir: “Nəsihətnamə”dəki 16 beytlik bir parçada Azərbaycantürk mənşəli sözlər – 72 (44%); qeyri-türk mənşəli sözlər –92 (56%): a) anlaşıqlı sözlər – 52 (32%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 40 (24%) təşkil edir.² Ona görə də bu günün oxucusu üçün olduqca mürəkkəb, anlaşıqlı olmayan bir əsər kimi görünür. Bununla yanaşı “Nəsihətnamə”ni diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, əsər mütaliədən daha çox, nəsihət vermək, şifahi şəkildə deyilmək, dərvişlərə yol göstərmək, onları təriqətə cəlb etmək məqsədi daşmışdır.

¹Şah İsmayıl Xətayi, *Əsələri*, Şərq-Qərb, Bakı 2005, s.21.

²N.M.Xudiyev, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, Ali məktəblər üçün dərslik, Elm və təhsil, Bakı 2012, s.320.

Təəssüf ki, əsərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca olaraq öyrənilməsi və araşdırılması sahəsində lazımı qədər geniş, hərtərəfli, tədqiqat aparılmamışdır. Ancaq Xətayi irsini müxtəlif yönərdən araşdıran bir çox tədqiqatçı alimlər bu və ya, digər dərəcədə, məsnəvi üzərində müxtəlif yönərdən təhlillər aparmış, bir sıra məsələlərə toxunmuşlar.

“Nəsihətnamə” haqqında ilk məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaza aiddir. Onun 1924-cü ildə “Maarriif və mədəniyyət” jurnalında nəşr etdirdiyi eyni adlı məqaləsində əsər haqqında qısa məlumat verilmişdir: “Şah Xətayinin “Nəsihətnamə”si də, digər əsəri kimi nadir nüsxələrdəndir. Bütün İran üdəbası (ədib) bu əsərdən bixəbərdir. Bu nadir əsərin bir nüsxəsi London British (Britaniya) muzeyində məhfuz (qorumaq, saxlamaq, mühafizə) və bir nüsxəsi də acizin (məzlum) kitabxanasında mövcuddur”.³

Həmçinin, S.Mümtaz məqaləsində əsərin yazılması və quruluşu haqqında da maraqlı məlumatlara yer verir: “Nəsihətnamə” hicrətin 1016 (miladi- 1607/1608) tarixində Dərgahqulu Kirmani qələmi ilə tirmə kağız üzərində yazılmış və qızıl suyu ilə səhifələri cədvəllənmiş bir əsərdir. Təəssüf olsun ki, səliqəsiz saxlandığından nəfasətini (nəfislik, incəlik, zəriflik) qeyb etmişdir”.⁴

“Nəsihətnamə” kiçik bir kitabça və balaca bir risələdir. Təsəvvüf əhli yanında çox qiymətli olan bu əsər “vəhdəti-vücut” dan bahis (bəhs edən) digər bir çox mətalibi (mətləb) və nəsayehi (nəsihət) havi (əhatə edən) məsnəvi səbkində (üslub) və 166 beytdən ibarətdir”.⁵

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan epik şerinin inkişaf yollarını araşdıraraq tədqiqata cəlb edən fil.ü.e.dok., prof. Azadə Rüstəmov, “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası” kitabının müəllifi fil.ü.e.dok. prof. Məhərrəm Qasımlı, eləcə də başqa tədqiqatçı alimlər “Nəsihətnamə” əsərinin məzmunu, fəlsəfi-didaktik xüsusiyyətləri barədə müxtəlif məlumatlar vermişlər.

2. “Nəsihətnamə”nin dil, üslub və struktur xüsusiyyətləri

“Nəsihətnamə” məsnəvisi ümumilikdə 168 beytdən ibarət olub, aşağıdakı misralarla başlayır.

Sığın fəzli-həqqə, ey talibi rah
Ki, dost eşqin özünə eylə həmrax.
Təvəccöh qıl, təvəccöh ol kərimə,
Cəməli-ənvəri, zati-qədimə.⁶

³Salman Mümtaz, *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*, Avrasiya press, Bakı 2006, s.440.

⁴S. Mümtaz, *a.g.e.* s.336.

⁵S. Mümtaz, *a.g.e.* s.337.

⁶Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.* s.225.

Əsər əruz vəzninin həzəc bəhrində, Məfa^c ilun, Məfa^c ilun, Fa^c ilun qəlibi ilə qələmə alınmışdır. Bəzi ədəbiyyatşünaslar əsərin əruzun bu qəlibində yazılmasını türk ədəbiyyatında geniş istifadə olunan 11-lik şeir qəlibinə uyğun gəlməsi və bir çox türk şairləri kimi Xətayinin də tez-tez bu bəhrə müraciət etməsi ilə əlaqələndirmişlər. Lakin, geniş yayılan fikirlə razılaşmayanfil. ü.e.dok., prof.Nizami Xudiyev yazır: “Ş.İ.Xətai klassik üslubda da Azərbaycan xalq dilininünsürlərini kifayət qədər çox işlətməyə cəhd etmiş, həttayeri gəldikdə Azərbaycan dilinin qanunlarını pozmaq,təbiətini zədələnməmək xatirinə əruzun sərt tələblərinə dəməhəl qoymamışdır. Bu isə tədqiqatçılarda belə bir fikirdoğurmuşdur ki, guya “on altıncı əsr Şah Xətaimizə əruzunhökmü on dördüncü əsr dərviş Nəsimimizdən daha artıqgüc gəlirmiş. Və bunun ardınca daha yanlış mühakiməyəgətirən belə bir sual da verilmişdir: “Bu, onun üçün imiş ki,Nəsimi türk dilli xalqlar içində, Xətai isə fars dilli xalqlararasında yaşamış, yaratmışdır” Şübhəsiz, Xətayinin üslubuelə idi ki, o mümkün qədər sərbəstliyə yol verirdi, əruzasığmırdı”.⁷

Məsnəvidəkifayət qədər imalə (*saitlərin süni şəkildə uzadılması*) və ulamalardan (*samitlə bitən sözün, saitlə başlayan sözlə birləşdirilməsi*)istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə türk şeirində imalə və ulamalardan istifadə daha çox əruzun türk dillərinə uyğunlaşdırılmağa çalışılması ilə izah olunur. Məsələn,

Ola sidqilə kim ki, əhli-niyaz,
Yol içində ol ola saf şahbaz.⁸

Fikri təkzib edən tədqiqatçı Ədilli Şirvani belə qeyd edir: “Azərbaycan şeirinin forma məsələləri” adlı kitabında “Guya əruz vəzninin türk dilinə tətbiq olunması ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə həddən artıq çətin və problemlı olmuş, şairləri bu həmişə narahat etmişdir. Əsas və demək olar ki, yeganə problem kimi isə türk sözlərində saitlərin süni uzadılması göstərilir. Əslində isə şeirdə əruzun tələbi ilə saitlərin süni uzadılması (“imalə”) klassik poeziyamızda nəinki böyük problem hesab edilməmiş, hətta bir ənənəyə çevrilmişdir. Belə uzanmalara ərəb və fars şeirində də rast gəlinir. Bunu böyük bir problemə, faciəyə çevirmək lazım deyil. Bu hal hətta heca vəznində də, musiqimizdə də baş verir. Özü də türk şeirində bu uzanmalar əsasən uzun hecaları daha çox olan əruz qəliblərindən istifadədə baş verir. Halbuki, əruzda uzun və qısa hecaların balans təşkil etdiyi və hətta qısa hecaların daha çox olduğu qəliblər də var. Yəni əruz hecaların çoxluğu demək deyil. Əruzvəznli türk şeirində imalələrə yol verməmək də mümkündür.”⁹

⁷N.M.Xudiyev, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, Ali məktəblər üçün dərslik, Elm və təhsil, Bakı 2012, s.322.

⁸Şah İsmayıl Xətayi, *a. g. e.*, s. 225.

⁹Ədilli Şirvani, *Azərbaycan şeirində forma məsələləri*, Elm və Təhsil, Bakı 2014, s.44.

Ş.İ.Xətayinin “Nəsihətnamə”si dil-üslub xüsusiyyətləri ilə yanaşı öz forma və quruluşu ilə də diqqət çəkir. Bildiyimiz kimi, təsəvvüf dünyagörüşünün təsiri ilə ortaya çıxan pəndnamə, nəsihətnamə tipli əsərlər öz başlanğıcını XII-XIII əsrlərin qovşağında yaşayıb-yaradan, fars ədəbiyyatının görkəmli təsəvvüf şairi Fəridəddin Əttarın “Pəndnamə” əsərindən götürmüşdür. Onun bir çox davamçıları - istər müxtəlif türk ədəbiyyatı, istərsə də digər xalqların nümayəndələri həmin əsərin strukturuna sadıq qalaraq müxtəlif nəsihətnamə və pəndnamələr qələmə almışlar. Klassik dövr ədəbiyyatında geniş yayılan nəsihətnamə yaratmaq ənənəsi bir təsəvvüf şairi kimi Xətayinin yaradıcılığından da yan keçməmişdir.

Lakin, Xətayinin “Nəsihətnamə”si özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Əsər həm forma, həm quruluş baxımından tamamilə seçilir. Belə ki, ənənəvi nəsihətnamələrdən fərqli olaraq ayrı-ayrı başlıqlara bölünmür. Ancaq, daxili struktura nəzər saldıqda görmək olur ki, əsər tövhid, nübüvvət, imamət, nəsihət, dua hissəsindən ibarətdir.

Tövhid bəhsi. Tövhid **توحيد** - sözü olub, Allahın təkliyini, birliyini ifadə edir. Əsərin ilk beytlərindən başlayaraq, 72-ci beytə qədər davam edən bu hissədə Allahın birliyindən, onun Cəlal və Cəmal sifətləri, pak və nəhayətsizliyindən, hüdudsuzluğundan, gözlə görünməzliyindən bəhs olunur, Allahın adları çəkilir. Bununla yanaşı Allaha sidq ürəklə bağlanmaq, ikilikdən qurtulub Allaha qovuşmaq, onunla birləşmək yolları barədə dərvişlərə müxtəlif nəsihətlər verilir.

Hər iş kim, dutasan, eşq ilə dutgil,
İki sanmaqlığı, ey can, unutgil.¹⁰

Və ya

Ki, mənlik mənzilin məhv eylə daim,
Ola gör eşq ilə xidmətdə qaim.
İrə ta Fəzli-həqdən sana ən`am,
Düşə qəlbinə rəhmət feyzi-ilham.¹¹

Tövhiiddən sonra, 75-ci beytdən əsərin nübüvvət adlanan hissəsi başlanır ki, nübüvvətdə peyğəmbərin varlığına inam ifadə olunur.

Cəməli-Mustafayə ver səlavət,
Olasan cümlədən sağu səlamət.¹²

misraları ilə başlanan hissədə, peyğəmbərə səlavət verilməsi istənilir. Və nübüvvət ifadə edən öyüdlər verilir.

¹⁰Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.225.

¹¹Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.225.

¹²Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 229.

Məhəmməd ümməti qalmaz damuda,
Səlavət ver, canın yanmıya oda.
Ona ixlas ilə ümmət ola gör,
Ona münkir olanın gözləri kor.¹³

İmamət – hissəsi 88-104-cü beytləri əhatə edir. Burada 12 imamın adı çəkilir. Onlara inam və sevgi nəsihət edilir.

Həsən-Hüseyni sev candan həmişə,
Zəhi dövlətlü can şahə buluşə.¹⁴

“Nəsihətnamə”nin ən əsas hissəsini nəsihət bölməsi təşkil edir. Əslində nəsihətlər əsəri başdan-sona əhatə etsə də, bu hissədə daha intensiv xarakter daşıyır. Ancaq verilən nəsihətlər məzmun baxımından iki qismə bölünür. Bir qism nəsihətlər ümumi xarakter daşıyır ki, buna misal olaraq aşağıdakı nümunəni göstərmək olar.

Budur sözüüm sana məndən əmanət,
Könül yıxma, vəli eylə imarət.¹⁵

Burada maraqlı məqamlardan biri də budur ki, Xətayi bir çox əsərləri kimi özünün “Nəsihətnamə”sini də hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi ilə qələmə almışdır. Buna görə də şaha sadıqanə, sidq ürəklə xidmət etmək, onun hakimiyyətini dəstəkləmək nəsihət olunur.

Ki, dəgmə kimsə olmaz şaha məqbul,
Nişan göstər ki, olasan şaha qul.¹⁶

Və ya,

Bu dünya möhnətin vəhdətə dəgşür,
Özünü sidq ilə sən şaha dəpşür.¹⁷

Qoma şah damənini daim əldən,
Yapış silsiləsinə canü dildən.¹⁸

İkinci qism nəsihətlər isə, din, təriqət əxlaqı ilə bağlı dərvişlərə verilən nəsihətlərdir. Bu cür nəsihətlərin mahiyyətində əsasən yeni gələn dərvişlərə yol göstərmək, onları təriqətin qayda-qanunları ilə tanış etmək dayanmışdır.

¹³Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.229.

¹⁴Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.230.

¹⁵Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.232.

¹⁶Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.230.

¹⁷Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁸Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 232.

Mürid oldur ola əhli-iradət,
Hər işdə var ala pirdən icazət.¹⁹

Və ya

Təriqi-övliya bir doğru yoldur,
Yetər hər yetənə kənduni yoldur.
Əgər olmaz isən bu yolda gerçək,
Vilayət süfrəsindən sən əlin çək.²⁰

Sonuncu olaraq əsərin dua hissəsi başlanır ki, bu da 149-165-cı beytləri əhatə edir. “Dua is [ər.] adamların bir mətləblə, Allaha (c.c.) və müqəddəs saydıqları şəxslərə müraciət, yaxud da ibadət zamanı zikr etdikləri sözlərdir”.²¹ Bu baxımdan duanın yalvarma duası, günahların bağışlanma duası kimi müxtəlif növləri vardır ki, “Nəsihətnamə”də ikinci qism dua yer almışdır. Bu bəhsdə Məhəmməd peyğəmbərin, (s.ə.v.) Həzrəti Əlinin, imamların, Mənsur Həllacın, eləcə də digər müqəddəs şəxslərin, müqəddəs yerlərin adları çəkilir, duanın qəbul olunması üçün onlar vasitəsilə Allaha (c.c.) yalvarır. Sonuncu dua beytində Kərbəla şahı – İmam Hüseyn xatirinə günahlarının bağışlanmasını xahiş edir.

Suçum bağışla şahi-Kərbəlayə,
Qamu aşıqlərə şah övliyay
Qəbul et bu duayi, ya ilahi,
Ki, sənsən cümlə aləm padişah.²²

Əsərin sonunda Xətayi “Nəsihətnamə”ni yazılma səbəbini belə qeyd etmişdir.

Nəsihətnamə yazdım dərvişanə,
Cəhanda olmaq içün bir nişanə.²³

2. “Nəsihətnamə”də folklor izləri

Ş.İ.Xətayinin “Nəsihətnamə”sini nəzərdən keçirərkən diqqət çəkən başlıca cəhətlərdən biri də əxlaqi-didaktik məzmunu ilə öndə olan məsnəvidə folklor izləridir. Xətayinin digərləri kimi bu əsəri də xalq ruhundan, şifahi ədəbiyyatın təsirindən uzaq deyildir. Klassik üslubda qələmə alınmasına baxmayaraq, Xətayinin ümumi yaradıcılığından yan keçməyən folklor ruhu “Nəsihətnamə”si üçün də xarakterikdir.

Əsasən, öyüd-nəsihətlərdən ibarət olan “Nəsihətnamə”də atalar sözü və məsəllərə də yer verilmişdir.

¹⁹Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 231.

²⁰Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 232.

²¹*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, Dörd cildə, C.I, Şərq-Qərb, Bakı 2006, s.698.

²²Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 233.

²³Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s. 234.

Əzəldən bir məsəldir kim, demişlər,
Təriqət pirləri şəkər yemişlər
Zahirin nə isə batin də oldur
Zahirdən batinə dos-doğru yoldur.²⁴

Yaxud, zərb-məsəl xarakteri daşıyan aşağıdakı nümunə bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Dəxi sir var deyilməz xəlv içində,
Yenə söz var deyəsi xülq²⁵ içində.²⁶

Əsərin folklor qatı haqqında fil.ü.f.dok. Şöhrət Bədəlov özünün “Şah İsmayıl Xətayi və folklor” adlı tədqiqat əsərində yazır: “Nəsihətnamə”nin didaktik keyfiyyətlərindən öncə məsnəvinin şifahi xalq ədəbiyyatımıza söykənən folklor qaynaqlarına diqqət etmək daha vacibdir. Belə ki, məsnəvi bu kimi xarakterik keyfiyyətləri ilə bərabər atalar sözləri və zərbi-məsəllər üzərində qurulmuş orijinal quruluşa malik olan bədii əsərdir. Demək olar ki, “Nəsihətnamə”nin bütün misralarını müstəqil atalar sözü kimi işlətmək mümkündür”.²⁷

Xalq inamına görə, müəyyən saylar magik təsir gücünə malikdir. Məsələn, “Təsəvvürlərdə və adət-ənənələrdə üç sayına xüsusi diqqətin səbəbi qədim sayların baxışındakosmosun üçpilləli strukturu ilə bağlıdır”.²⁸

Saylar içərisində bəziləri xeyir, sevinc, şadlıq gətirdiyi halda, bəziləri şəri təmsil edir. Əsərdə işlənən üç, yeddi, qırx sayları da Azərbaycan folklorunda “uğurlu” rəqəmlər hesab olunur və formul kimi geniş şəkildə rast gəlinir. “Üç bacı”, “üç yol ayrıcı”, “yeddi qala”, “qırx gün, qırx gecə yol getmək” və s. belə konstruksiyalardandır. Rəqəmlərin bu cür magik gücünə inam xalqımızın qədim dünya görüşü, qədim inancları, qam-şaman konteksti ilə bağlıdır. Bu rəqəmlərin müqəddəsliyinə inam isə çox güman ki, sonralar İslam dininə, xüsusən də Qızılbaşlıq təriqətinə təsəvvüfün təsiri ilə keçmişdir. Belə ki, təsəvvüf ədəbiyyatı, sufilik, hürufilik xalqımızın qədim inancları ilə islam arasında körpü rolunu oynayır.

Şəhidlər üstə düşən nur həqiqün,
Ki, üçlər, yeddilər, qırxlar həqiqün.²⁹

Burada maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, “qırxlar”, “qırxlar məclisi” kimi anlayışlar Xətayinin mənsub olduğu ələvi-bektaşî təriqətində ayrı bir yerə və əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunları və Xətayi yaradıcılığında folklor təsirinin nə qədər güclü olduğunu nəzərə alıqda qeyd etdiyimiz məqamlar da təəccüb doğurmur.

²⁴Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.227.

²⁵Xasiyyət, təbiət mənasını ifadə edir.

²⁶Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.229.

²⁷Q. Ş. Bədəlov, *Şah İsmayıl və folklor*, Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı 2009, s.13.

²⁸*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, altı cildə, C.I, Elm, Bakı 2004, s.760.

²⁹Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.233.

Azərbaycan nağılları üçün xarakterik olan div obrazının əsərdə yer alması da onun zəngin folklor qatından xəbər verən məqamlardandır. Div bir çox xalqların, eləcə də azərbaycanlıların mifoloji görüşlərində və folklorunda yer alan əfsanəvi varlıq, antoqonist mifoloji obrazdır.

Cəhan əksinə döndü, ey bəradər,
Divlər div ola insanə bərabər.³⁰

Bundan başqa fil.ü.f. dok., Şöhrət Bədəlov da əsərin bəzi hissələrini, bir sıra məqamları nağıl sujetlərinə bənzətmiş və aşağıdakı misraları nümunə gətirərək qeyd etmişdir:

“Ola sidqilə kim ki, əhli-niyaz,
Yol içində ol ola saf şahbaz.
Kimin ki, olmasa üzrü niyazi,
Qəbul olmaz niyazi, həm nəməzi.

Bu kəlamlar özlüyündə nağıl və dastan elementləri ilə demək olar ki, tərədən dırnağa qədər zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Belə ki, nağıllarımızda nəzir-niyaz ilə, dərviş almasının sirli hikməti ilə dünyaya gələn uşaqların sanki yuxarıdakı beytdə bir cə konkretləşmiş obrazı çatışmır. Yaxud, “mərifət abində pak et” ifadəsi “Dədə Qorqud” dastanındakı “su haq didarıdır” deyimini, eləcə də “Koroğlu” dastanındakı sehirli-mifik “Qoşabulağ”ın etnofolkloristik “qan qohumu”dur.³¹

3. “Nəsihətnamə”də təriqət ideyaları

“Nəsihətnamə” hər şeydən qabaq əxlaqi didaktik və fələfi məzmunlu bir əsər olub, təriqət ideyaları ilə olduqca zəngindir. Buna görə də şair vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin müddəalarını burada ön plana çəkmişdir. Dini müqəddəslərin adlarının çəkilməsi, Məhəmməd peyğəmbərin, (s.ə.v.) Hz. Əlinin və təriqət başçılarının müxtəlif misralarda xatırlanması, Allaha (c.c) sidq ilə sığınmaq, ilahi eşqin tərənnümü və təbliği kimi bir sıra məsələlər də əsər üçün xarakterikdir.

Yəqin ayru degildir kəndudən can,
Ki, bir mə’nidədir dəryavü ümman.
Günəş zərrəvü həm zərrə günəşdir,
Özünə özini, ey can, ulaşdır³²

³⁰Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.230.

³¹Q.Ş. Bədəlov, *a.g.e.*, s.13.

³²Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.228.

Xətayinin “Nəsihətnamə”sində təriqət görüşlərini əks etdirən ən maraqlı məqamlarəsərin dua hissəsində diqqət çəkir. Şəkil etibarilə klassik ədəbiyyatlarda işlənən dua parçalarından tamamilə fərqlənən bu hissəƏləvi-Bektaşî ayinlərində gülbəng adlanan və toplu formada oxunan şeirlərə bənzəyir. Gülbənglər təsəvvüflə bağlı yaranan və bir sıra təriqətlərdə - cəfərilik, ələvilik, mövləvilik, bektəşilik, xəlvətlik və s. ritual şəkildə həyata keçirilən toplu dualardır. Gülbənglərin ən önəmli xüsusiyyəti özünəməxsus deyim formasında olmasıdır. Bu yanaşmaya əsasən bəzi mənbələrdə gülbənglərin kökündə xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan təkərləmələrin dayandığı qeyd olunur. Bəzi tədqiqatçılar isə şamanizmdə yer alan ritual oyun və dua mərasimləri ilə bağlayırlar. Lakin, bu məsələlərgeniş araşdırma tələb etdiyindən ayrıca tədqiqatın mövzudur.

Gülbənglər haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda geniş tədqiqata, tutarlı elmi mənbələrə rast gəlmədik. Ancaq araşdırma zamanı sənətşünaslıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor Aydın Talıbzadənin “Virtual Merac Teatrı (aşilər ibadəti)” adlı məqaləsində belə bir qısa məlumatla qarşılaşdıq və aşağıdakı şəkildə qeyd etməyi lazım bildik: “...Bu, artıq finaldır, beşinci bölümdür, ikinci hissənin tamamıdır. Hafiz avazla Qurandan parçalar söyləyir. İndi Şeyxin növbəsidir. O, “Hu” kəlməsi ilə bitən “Gülbəng” adlı dini duanı oxuduqdan sonra rəqs ustası ilə bəhəm səmaxananın ortasında fırlanmağa başlayır. İinstrumental musiqi öncə “pişrou”dan, sonra isə “Yürük səmai”dən hissələr səsləndirir. Burada Şeyx günəşi, səmazənbaşı isə ayı simvollaşdırır. Beləliklə, səma məclislərinin kompozisiyasında fəza cismlərinin hərəkətinin canlı şəkli alınır”.³³ Buradan aydın olur ki, gülbənglər mərasimlərin hansısa bir məqamında oxunmuş və icra edilmişdir. Bəzi mənbələrdə “gülbəng çəkmək” ifadəsinə də rast gəlinir.

Şah İsmayıl Xətayi də öz “Nəsihətnamə”sində gülbəng dualarının nümunəsini yaratmışdır.

Həqin ol həqligi həqqi həqiqün,
Ki fəzli-zati-mütləqi həqiqün,
Cəməli-pərtövi-şövqi həqiqün,
Kəməli-qüdrəti-eşqi həqiqün.³⁴

“Nəsihətnamə”də diqqət çəkən təriqətçilik görüşlərini əks etdirən məqamlardan biri də “qırxlar”, “qırxlar məclisi” anlayışları ilə bağlıdır. Ped.e. dok., prof. Bəşir Əhmədov “Etimologiya lüğəti”ndə R.Gülpınarın “İslamda təriqətlər və məzhəblər” kitabına istinadən yazır: Peyğəmbər qohumlarından 40 nəfəri yanına dəvət edir və islamı yaymaq üçün kömək

³³<http://archive.azby.az/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=209>(erişim (28.01.2022)).

³⁴Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.233.

göstərmələrini arzulayır. Hz. Əli birinci razılığını verir və xəlifə rütbəsini Məhəmməd ona tövsiyyə edir. Qırqlar bu şəxslərdir. Hz. Əli də onlardan biridir.³⁵ “Nəsihətnamə”nin aşağıdakı beytində işlənən üçlər, yeddlər, qırqlar ələvi-bektaşî dünyagörüşündə özünəməxsus yeri vardır.

Ki, üçlər, yedilər, qırqlar həqiqün,
Bu vala qövmi-sərməstlər həqiqün,³⁶

“Ələvi-Bektaşî inanc sistemində ortaya çıxan nəfəs, düvaz imam, nutuk, gülbəng kimi mətnlərin böyük əksəriyyətində işlənən saylar arasında “qırx” sayı mühüm yer alır. Qırx sayının ilkin mənasının “qırqlar”a aid olduğunu ifadə etməyimiz mümkündür... Ələvi-Bektaşî gülbənglərində qırx sayı, “Cəmimiz qırqların sayı ola!”, “Allah qırqların qəterindən ayırma!” kimi ifadələr ya tək başına, ya da digər saylarla bir arada “Üçlər, beşlər, qırqlar saxlaya, gözləyə!” şəklində qarşımıza çıxır”.³⁷

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, saylar həmçinin qədim türk mifologiyasında, şamanizm dünyagörüşündə də xüsusi yer tutur. Məsələn, Şamanizmdə aləm üç bölmədən ibarət olmuşdur, qədim türk eposu “Oğuz Kağan” dastanında Oğuz qırx günə böyüyür, Oğuzun əvvələcə Gün, Ay, Ulduz adlı üç övladı, daha sonra Göy, Dağ, Dəniz adlı üç övladı dünyaya gəlir. Bütün bunlar həmin rəqəmlərin hələ qədim dünyagörüşündə mövcud olduğunu bildirən faktlardandır.

“Nəsihətnamə”də öz əksini tapan təriqət ideyalarının əks olunduğu nümunələr sırasında aşağıdakı beyt də olduqca diqqət çəkir.

Dilində fəthü dövlət ola yahu,
Könüldə hikməti yahu yamənhu.³⁸

Burada işlənən “yahu”, “yamənhu” ifadələri, eləcə də əsərin son bəndində işlənən “hu” ifadələri təsəvvüf və sufizmdə işlənən simvollarından olub, Allahın adlarından biridir. Bu ifadə həmçinin təsəvvüfdə işlənən ən mühüm zikrlərdəndir.

Sonda Ş.İ.Xətayi öz əsərini aşağıdakı misralarla bitirir. Son beytdə öz adını çəkir.

Xətayi dərdməndəm bir kəminə,
Ancaq hu dəniz şahın dəminə.³⁹

³⁵<https://obastan.com/Qirqlar/932053/?l=az> (07.02.2022).

³⁶Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.233.

³⁷Didem Gülçin Erdem Kük, *Alevi-Bektaşî Gülbəngləri-Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım*, Doktora tezi, Denizli 2021, s.201.

³⁸Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.225.

³⁹Şah İsmayıl Xətayi, *a.g.e.*, s.234.

Nəticə

Apardığımız araşdırmadan gördüyümüz kimi, Xətayinin “Nəsihətnamə” məsnəvisi olduqca dərin fəlsəfi mənə, zəngin mahiyyəti ilə seçilən bir əsərdir. Klassik Azərbaycan və təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus rolunu oynayan Şah İsmayıl Xətayinin “Nəsihətnamə” məsnəvisi bir çox cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən dəyərli bir əsərdir. Həm dövrün dil-üslub xüsusiyyətləri, həm Səfəvilərin və xalqın həmin dövrdəki inanc sistemi, həm də sufi-hürufi baxışlar, eləcə də təriqətlər haqqında əhəmiyyətli məlumat verir. Əsər, eyni zamanda nəsihətnamələr, onların yazılma səbəbi, forma və xüsusiyyətləri, ədəbiyyatımızda tutduğu yerbarədə məlumat almağımız üçün qiymətli nümunədir. Və təbii ki, əsərin tədqiqi gələcəkdə nəsihətnamələr haqqında aparılacaq tədqiqatlar üçün bir mənbə olacaqdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, I.cild, Şərq-Qərb, Bakı 2006.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, C.I, Elm, Bakı 2004.

BƏDƏLOV, Q. Ş., *Şah İsmayıl və folklor*, Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı 2009.

ERDEM KÜK, D. G., “Alevi-Bektaşî Gülbankları-Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım”, Doktora tezi, Denizli 2021.

XUDİYEV, N.M., *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, Ali məktəblər üçün dərslik, Elm və təhsil, Bakı 2012.

MÜMTAZ, S., *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*, Avrasiya press, Bakı 2006.

Şah İsmayıl Xətayi, *Əsələri*, Şərq-Qərb, Bakı 2005.

ŞIRVANI, Ə., *Azərbaycan şeirində forma məsələləri*, Elm və Təhsil, Bakı 2014.

<http://archive.azyb.az/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=209>(28.01.2022).

<https://obastan.com/Qirxlar/932053/?l=az> (07.02.2022).